

Мікалай Плавінскі (Менск)

МІЛІТАРНЫЯ ЦАЦКІ 12 - 13 СТСТ. З ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (ДА ПАСТАНОЎКІ ПРАБЛЕМЫ)

Вайна была адной з харктэрных з'яваў сярэднявечнай рэчаіснасці. Чалавек сярэднявечча мусіў перманентна сутыкацца з вайной, яна стала непазбежнай часткай яго жыццядзейнасці.

Дзіцячыя гульні паўтараюць жыццё бацькоў. Таму распаўсюджанне мілітарных цацак у матэрыяльнай культуры старажытнарускіх гарадоў не выпадковае. Гэтыя цацкі могуць выступаць вельмі каштоўнымі крыніцамі па гісторыі зброі. Знешні выгляд узбраення перадаваўся тагачаснымі майстрамі з вялікай дакладнасцю як на высокамастацкіх вырабах, так і на прымітыўных пабывтовых прадметах.

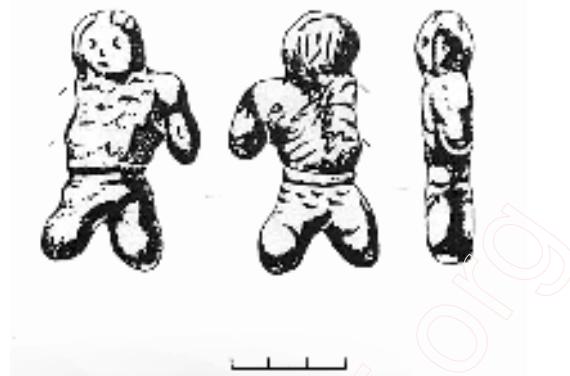
Мілітарныя цацкі старажытнарускага перыяду з тэрыторыі Беларусі можна падзяліць на два віды: мілітарная мініяцюра - гліняныя фігуркі-салдацкі і дзіцячая "зброя" (драўляныя імітацыі прадметаў узбраення)¹.

На тэрыторыі Беларусі знайдзены шэраг цэлых і фрагментаваных фігурак-салдацікаў. З гарадзішча Маскавічы паходзіць фігурка пешага ваяра з белай азёрнай гліны². Яна датуецца 12 – 13 стст. Дэталіроўка вельмі схематычная. Больш-меныш працараваны толькі рысы твару, паказаны пас і даспех (мал.1). Схематычнасць выявы выклікала ўзнікненне розных меркаванняў пра тып даспеху. Георгі Ласкавы лічыць, што гэта пласцінкавы (лускавы) панцыр³. Але, калі прыняць такі пункт гледжання, трэба згадзіцца з тым, што перад намі выява ўнікальнейшага лускавога даспеху з каптуром. Якіх-небудзь аналогій такому гарнітуру ў сярэднявенных усходнеўрапейскіх матэрыялах няма (магчымасць яго існавання ўвогуле малаверагодная). Таму, на мой погляд, больш адпавядаючай рэчаіснасці будзе інтэрпрэтацыя даспеха фігуркі як кальчугі з каптуром. Такая кальчуга была вядо-

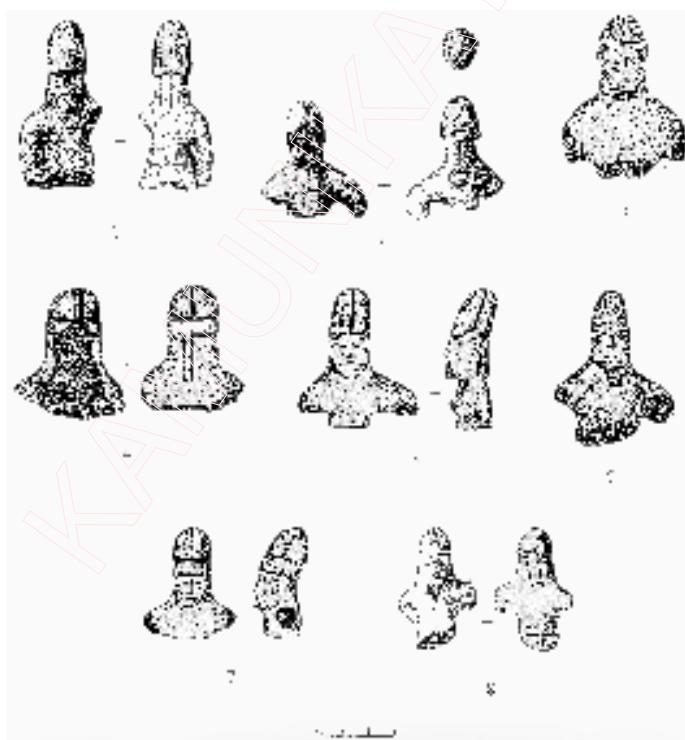
¹ Гэтая праца з'яўляецца толькі адной з першых спробаў разгляду мілітарных дзіцячых цацак старажытнарускага часу як асобнай катэгоріі прадметаў матэрыяльнай культуры. Звычайна іх вывучэнне не выходитць па-за межы аналізу рэчавага матэрыяла раскопак (як станоўчае выключэнне можна называць грунтоўную працу А.С.Хоращава па наўгародскіх цацках (Хорошев, 1998)). Прапануемая зводка знаходак пакуль не прэтэндуе на паўнату ахопа матэрыяла.

² Дучыц Л.У. Braslaўskae Паазер'e ў IX-XIV стст. Мінск, 1991. С. 47. Рыс. 27.

³ Ласкавы Г.В. Узбраенне воінаў XII-XIII стст. з феадальных сядзіб-замкаў Паўночнага Захаду Польскай зямлі [у:] Старонкі гісторыі Беларусі. Мінск, 1992. С. 51.

Мал.1 Гліняны салдацік з гар. Маскавічы (пав. Л.У. Дучыц)

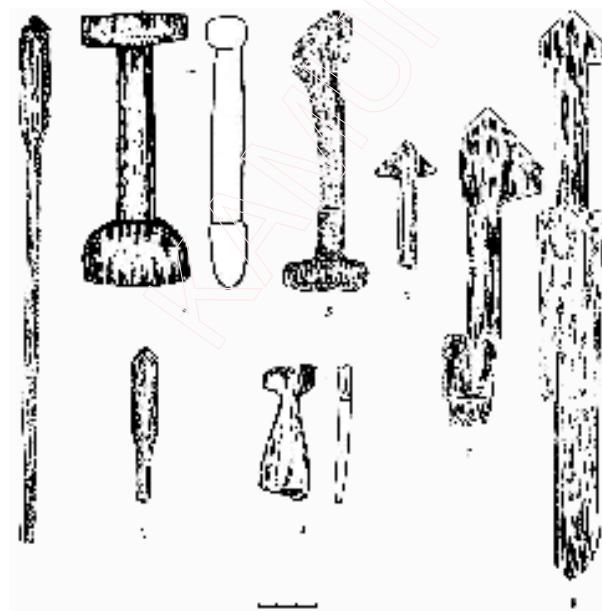
Мал. 2. Фрагменты гліняных паліваних вершнікаў: 1-2 – Драгічын Надбужсанскі (пав. К.Мусяновіч), 3 – Ваінь, 4 – Вышагарод, 5,7 – Кіеў, 6 – Ваўкаўыск (3 – 7 пав. О.А.Брайчэўскай), 8 – Галіч (пав. Я.Пастернака).

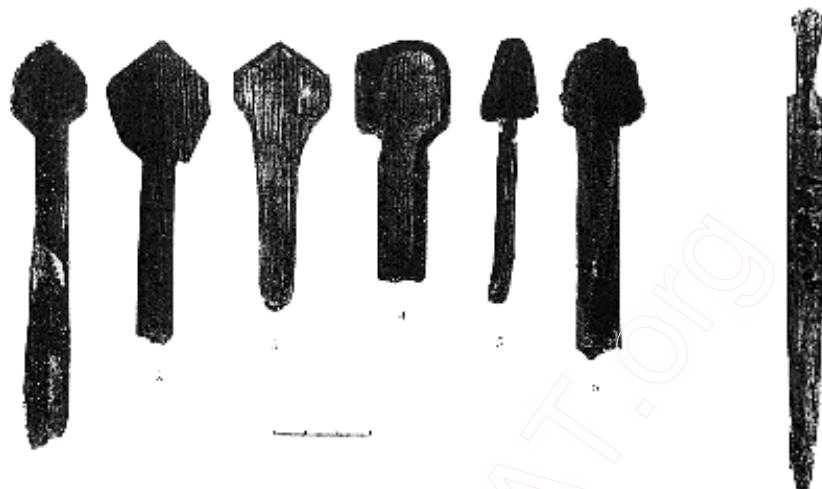
Мал.3. Рукаятка дзіцячага драўлянага меча з Менску.

Мал.4. Фрагменты гліняных паліваных вершнікаў (коні) з Кіева (пав. О.А. Брайчэўскай)

Мал. 5. Драўляныя дзіцячыя стрэлы (1–2) і мечы (3–8); 1,2,5–8 – Гародня (пав. М.М.Вароніна), 3 – Слонім, 4 – Слуцк (пав. П.Ф.Лысенка).

Мал. 6. Рукаяткі драўляных дзіцячых мечав з Бярэсця.

Мал. 7. Драўляны меч з Бярэсця.

мая і на Русі⁴ і ў Польшчы⁵. Даспех салдаціка вызначыла як кальчугу і даследчык гарадзішча Маскавічы Людміла Дучыц⁶.

Фрагмент глінянага салдаціка (верхняя частка цела з галавой у высокім яйкападобным нагалою) быў знайдзены ў Ваўкавыску⁷. Рысы твару працаўаны схематычна (мал.2:6). Ніжняя частка фігуркі адсутнічае, але, дзякуючы шматлікім аналогіям, можна з вялікай упэўненасцю сцвярджаць, што перад намі фрагмент выявы вершніка. Падобныя паліваныя салдацікі акрамя Ваўкавыска былі знайдзены ў Кіеве, Ваіні, Вышгарадзе, Драгічыне Надбужскім, Галічы, Ноўгарадзе (мал. 2)⁸. Усе яны першапачатковыя былі вылеплены як вершнікі на

⁴ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.3. Доспех, комплекс боевых средств // САИ. Вып. Е1-36. Ленінград, 1971. С. 31.

⁵ Kajzer L. Uzbrojenie i ubiór w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1976. Rys. 29:c, 30:a,b,d; Wawronowska Z. Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV w. Łódź, 1976. Tabl.XVII:5-7.

⁶ Дучыц Л.У. Браслаўскас Пазэр'е ... С. 47.

⁷ Зверуго Я.Г. Древний Волковысск (Х-XIVвв.). Минск, 1975. Рис. 26:9.

⁸ Брайчевська О.А.. Виробы дрібної пластики, монеты і актовы печаткі як джерело для вивчення чоловічых головных убораў давньорускага часу // Старожитності Південной Русі. Чернігів, 1993. С. 114-115; Пастернак Я. Стары Галич. Археолічно-історичні досліди у 1850-1943 рр. Івано-Франківськ, 1998. С. 255; Хорошев А.С. Детские игрушки из Новгорода (классификационный обзор археологических находок) // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Вып. XII. Новгород, 1998. С. 87. Рис. 2:6; Musianowicz K. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1954 w Drohiczynie, pow. Siemiatycze // Wiadomości Archeologiczne. T. XXII. Zeszyt 3-4. Warszawa, 1955. S. 340. Tab. XLV:1,2.

конях⁹. Дэталіроўка ўсіх фігурак схематычная. Добра працаўаны толькі выскокія яйкападобныя нагалоўкі і шырокія пасы. Наконт характару нагалоўкі у літаратуры было выказана два меркаванні. Адныя аўтары бачаць у іх "княжацкія" шапкі¹⁰. Другія лічаць іх шлемамі¹¹. Я прытырмліваюся другой трактоўкі. Вышыня звона, які часам знітаваны з некалькіх частак, адсутнасць альбо нявыяўленасць "акольша" (бо гэта не "акольш", а абруч, які змацоўвае пласціны звона) сведчаць, што на галаўах салдацікаў паказаныя яйкападобныя шлемы (за выключэннем фігуркі з Вайні (мал.2:3), нагалоўе якога сапраўды варта трактаўваць як шапку).

Калі ў Ваўкавыску быў знайдзены вершнік без каня, дык у Слуцку - конь без вершніка. Даўжыня фігуркі - 7 см. Яна была пакрыта палівай зялёнага колеру, датуецца 12 – 13 стст.¹² Галава і ногі каня не захаваліся. Ад вершніка заспаліся толькі вельмі схематычна паказаныя ногі. Найболыш дэталёва працаўана конская вупраж. Падобныя коні былі знайдзены ў Кіеве і Уладзіміры Валынскім (мал.4)¹³. Ва ўсіх выпадках ад вершнікаў захаваліся толькі ногі, раздзеялі кісці рук (часам са зброяй).

Можна вызначыць агульную для ўсіх паліванных салдацікаў рысу, характэрную і для знаходак з тэрыторыі Беларусі. Пры ўсёй схематычнасці фігурак вылучаецца шэраг добра працаўаных элементаў. Гэта атрыбуты прафесыйнага ваяра-дружыніка - індыкатары яго сацыяльнага статусу: шлем, пас, зброя, конская вупраж¹⁴.

Да дзіцячай "зброі" належала драўляныя імітацыі прадметаў узбраення. Гэтай катэгоріі рэчаў больш паshanцавала з вывучэннем. Існуе парапаўнану

⁹ Брайчевська О.А.. Вироби дрібнай пластики, монеты ... С. 114.

¹⁰ Брайчевська О.А.. Вироби дрібнай пластики, монеты ... С. 114-115; Зверуго Я.Г., 1989. Верхнєе Понеманье в IX-XIII вв. Минск, 1989. С. 187; Пастернак Я. Стары Галич. С. 255.

¹¹ Кучынко М.М. Исторично-культурный розвиток Західного Побужжя в IX-XIV століттях. Луцьк, 1993. С. 35; Musianowicz K. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych... S. 340.

¹² Колединский Л.В. Отчет о полевых работах в Слуцке в 1986-1987 гг. // Минск, 1987. Архіў ІГ НАНБ. Спр. №1044. Т. 1. Т. 36. С. 96. Рис.201. Прыношу ўшчырную падзяку сп. Леаніду Калядзінскому за магчымасць выкарыстаць неапублікаваны матэрыял.

¹³ Брайчевська О.А.. Вироби дрібнай пластики, монеты ... С. 114-115; Килиевич С.Р. Детинец Кіева IX-первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований. Киев, 1982. Рис. 77; Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А., 1993. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987-1989 pp // Стародавній Кіїв. Археологічні дослідження 1984-1989. Кіїв, 1993. С. Рис. 16; Кучынко М.М. Исследования в Черновицкой и Волынской областях // АО 1974 года. Москва, 1975. С. 312; Новое в археологии Киева. Киев, 1981. С. 290-291.

¹⁴ У літаратуры выказвалася меркаванне пра магчымасць экспарту гліняных салдацікаў з зялёнай і жоўтай палівой з Кіева, дзе мусіў знаходзіцца цэнтр іх вытворчасці (Musianowicz, 1955, s.341). Сапраўды, знаходкі канцэнтруюцца ў паўднёварускім рэгіёне. З другога боку, магчымасць шырокага гандлю такімі прымітыўнымі вырабамі як гліняныя салдацікі выклікае пэўныя сумненні. Таму пытанне аб цэнтры, ці цэнтрах іх вытворчасці патрабуе больш дэталёвага вывучэння, што, аднак, выходитзіць па-за межы маёй працы.

шматлікая літаратура, прысвеченая знаходкам з Паўночнага Захаду Русі¹⁵. Праведзеныя даследаванні дазваляюць меркаваць, што дзіцячу "зброю" можна выкарыстоўваць як крыніцу па гісторый ўзбраення. Але пэўная схематычнасць выяваў вымagaе асцярожнасці ў інтэрпрэтацыях¹⁶. Абсалютную большасць адзінак у "комплексе" драўлянага "узбраення" складаюць мечы. Але сустракаюцца і наканечнікі дзідаў, лукі, стрэлы, кінжалы і нават сякеры¹⁷.

На тэрыторыі Беларусі рукаяткі драўляных мечоў былі знайдзены ў Гарадні, Менску, Бярэсці, Слуцку, Слоніме:

Месца знаходкі	Колькасць экзэмпляраў	Датыроўка	Малюнак	Крыніца інфармацыі
Гарадня	4	12 ст.	5:5-8	Воронин, 1954. С. 64. Рис. 27:4-7
Менск	1	12 - 13(?) стст.	3	Загорульский, 1982. С. 214. Рис.36
Бярэсце	7	12 - 13 стст.	6,7	Лысенко, 1985. С. 320, 322
Слуцк	1	Сяр. 13 ст.	5:4	Лысенко, 1974. Рис. 48:13
Слонім	1	13 ст.	5:3	Зверуго, 1989. Рис. 39:9

Рукаяткі маюць розныя памеры, што сведчыць пра разны ўзрост іх уладальнікаў. Навершы рукаятак могуць быць трохвугольнай, пяцівугольнай, паўкруглай, прамавугольнай формаў. Практычна ўсе яны працацаваныя вельмі схематычна, што ўскладняе магчымасць іх ідэнтыфікацыі з рэальна існаваўшымі тыпамі мечоў. Вылучаецца з агульнай масы толькі рукаятка меча з Менску¹⁸ (вышыня - 11,8 см, шырыня частковая захаванага навершша - 4 см, таўшчыня рукаці - 0,95 см). Яна адразніваецца якасцю працацоўкі дэталяў (мал.3). Навершча можна атаясаміць з навершамі мечоў тыпу II паводле Анатоля Кірпічнікаў¹⁹.

¹⁵ Давидан О.И. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией. (По материалам нижнего слоя Староладожского городища) // СС, №XVI, Таллин, 1971. С. 140-142; яна ж. Давидан О.И. Стратиграфия нижнего слоя Староладожского городища и вопросы датировки // Археологический сборник. №17. Ленинград, 1976. С. 115; Колчин Б.А. Новгородские древности. Резное дерево // САИ. Вып. Е1-55. Ленинград, 1971. 52; Рябинин Е.А. "Древянный мир" раннесредневековой Ладоги (по материалам раскопок Земляного городища в 1973-1985гг.) // Раннесредневековые древности Северной Руси и её соседей. Санкт-Петербург, 1999. С. 187-190; Хорошев А.С. Детские игрушки из Новгорода... С. 83-85; Штакельберг Ю.И. Игрушечное оружие из Старой Ладоги // СА. 1969. №2.

¹⁶ Стальсберг А., 1991. О производстве мечей эпохи викингов // Вестник МГУ. 1991. Серия 8. История. №2. С. 77-78.

¹⁷ Колчин Б.А. Новгородские древности... С. 52; Рябинин Е.А. "Древянный мир" раннесредневековой Ладоги... С. 189-190; Хорошев А.С. Детские игрушки из Новгорода... С. 83-85.

¹⁸ Загорульский Э.М. Возникновение Минска. Минск, 1982. С. 214. Рис. 36.

¹⁹ Загорульский Э.М. Возникновение Минска. С. 214; Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып.1. Мечи и сабли // САИ. Вып. Е1-36. Москва, Ленинград, 1966. С. 53-54.

Апроч рукаятак у Бярэсці быў знайдзены і цэлы драўляны меч сярэдзіны 12 ст. (мал.7). Ён мае даўжыню 86 см, шырыню ляза 6,3 см, таўшчыню ляза 3,4 см. Наверша круглай формы прапрацавана вельмі схематычна.

Назіранні над матэрыяламі з тэрыторыі Беларусі дазваляюць зрабіць наступныя высновы. Драўляныя мечы сустракаюцца ў культурных слаях гарадоў Заходняй Русі ў 12 – 13 стст., у той час як на Паўночным Заходзе яны вядомыя яшчэ з 8 ст.²⁰. Знаходкі з тэрыторыі Беларусі пацвярджаюць думку даследчыкаў пра магчымасць падзелу драўляных мечаў на зробленыя самімі дзецьмі і выкананыя дарослымі, зразумела з большым майстэрствам²¹. Для першых характарна схематычнасць праццаўкі дэталяў. У гэтай схематычнасці і прымітывістичнасці губляюцца практична ўсе істотныя асаблівасці канструктыўных элементаў рукаяткі, што зводзіць інфарматыўнасць гэтых крыніц для зброязнаўчага аналізу да мінімума. Можна толькі вызначыць прынцыпавы ўяўленні (прычым уяўленні дзіцячыя) пра належны выгляд гэтай зброі. Пошук аналогіі паміж такімі мечамі і рэальна існуваўшымі тыпамі вельмі проблематычны. Іншая справа з экземплярамі, зробленымі дарослымі (у матэрыялах з тэрыторыі Беларусі верагодна толькі рукаятка з Менску). Яны якраз здолънія даць важкую інформацію пра клінковую зброю той эпохи.

Апроч мечава, на тэрыторыі Беларусі вядомы і драўляныя стрэлы. Дзве такія стралы знайдзены ў Гародні (мал.5:1,2)²², адна - у Полацку на Верхнім Замку²³. У будучым апрацоўка калекцыі драўляных прадметаў з гарадскіх раскопак дазволіць, верагодна, выявіць і іншыя падобныя знаходкі.

Разгледжаныя цацкі сведчаць аб існаванні ў старажытнарускі час мілітарных гульняў двух відаў. Першы від – актыўныя, так бы мовіць "ваенна-спартовыя" гульні. У такіх гульнях дзеці не толькі бавілі свой час, але і атрымлівалі першасныя ваенныя навыкі. Матэрыяльным сведчаннем іх існавання з'яўляецца дзіцячая "зброя". Другі від – гульні, падчас якіх удзельнікі маглі з дапамогай мілітарнай мініяцюры мадэляваць баявыя дзеянні, прасцей кажучы, гуляць у салдацікаў. Да іх прынцыпова набліжаецца гульня ў шахматы, у якой бачылася спарадкаваная вайна²⁴.

Мілітарная цацкі здолънія стаць цікавымі крыніцамі па гісторыі сярэднявечнай зброі і ўзбагаціць нашыя ўяўленні пра комплекс узбраення эпохі. Пры гэтым не трэба забывацца пра спецыфіку матэрыялу, варта асцярожна падыходзіць да яго выкарystання і інтэрпрэтацыі.

²⁰ Рябинин Е.А., 1999. "Деревянный мир" раннесредневековой Ладоги... С. 188-189.

²¹ Колчин Б.А., 1971. Новгородские древности. С. 52; Штакельберг Ю.И., 1969. Игрушечное оружие из Старой Ладоги. С. 253.

²² Воронин Н.Н. Древнее Гродно // МИА, №46. Москва, 1954. С. 64.

²³ Захоўваецца ў Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі. Раскопкі А.Р. Мірафанава, В.Р. Тарасенка, Г.В. Штыхава 1954-1962. Датуецца ХІІІ ст.

²⁴ Даркевич В.П., 1988. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX-XVI вв. Москва, 1988. С. 127.

Прынятыя скарачэнні.

АО – Археологические открытия

ІГ НАНБ – Інстытут гісторыі Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі

МГУ – Московский Государственный Университет

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

СС – Скандинавский сборник

Плавінскі Мікалай

- ✓ Нар.30.07.1987 г у Менску
- ✓ Малодшы навуковы супрацоўнік Нацыянальнага музея гісторыі культуры Беларусі
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Гісторыя сярэднявечнай зброі (10-13 стст.)
- ✓ *Адрас:*
Нац. музей гіст. і культ. Беларусі
В. К.Маркса 12, 220050 Менск